

بازتاب سبک سمبولیسم اجتماعی-سیاسی در شعر شاعران دهه چهل و تندیس‌ها و نمادهای خانه مشروطه تبریز

چکیده

در دوره معاصر، به‌ویژه از دهه چهل شمسی شاهد رشد سبک سمبولیسم در شعر و هنر در ایران هستیم. شعر اجتماعی، با گرایش سمبولیستی، گسترده‌ترین و معروف‌ترین جریان شعر معاصر است؛ جریانی شاعرانه - اندیشمندانه که سهم برجسته‌ای در تاریخ ادبیات معاصر ایران دارد. بارزترین ویژگی این جریان، پیوند معنادار شعر با جامعه است. گونه‌ی شعر انتقادی - اجتماعی در این مقطع از زمان، نمودی آشکار می‌یابد؛ بر این اساس، حساسیت انسانی و شاعرانه‌ی شاعران از یک‌سو و استبداد حاکم بر جامعه‌ی ایرانی، از دیگر سو، این گروه از شاعران را به سرایش سروده‌هایی اجتماعی - سمبلیک سوق می‌دهد؛ اینان با به‌کارگیری این شیوه می‌توانند به صورتی غیرمستقیم، اعتراض خویش را بازتاب دهند؛ اینان با کار بستِ شگردی ادبی: سمبل، که از پوشیدگی ذاتی برخوردار است، به طرح مسائل مورد نظر خویش می‌پردازند. در این جستار، به شیوه‌ی توصیفی - تحلیلی، پس از واکاوی سروده‌های نیما، شاملو، اخوان، فرخزاد و شفیعی کدکنی از این منظر، مشخص می‌گردد که سمبولیسم اجتماعی بازتاب گسترده‌ای در سروده‌های این گروه از شاعران یافته و اشعار اجتماعی - اعتراضی شاعران مذکور، در بیداری جامعه‌ی غفلت‌زده ایران، نقشی برجسته داشته است. از سوی دیگر در آثار هنری، این دوره چون خانه‌ها نیز شاهد کار بست سبک سمبولیسم هستیم.

اهداف پژوهش:

۱. مطالعه نمادشناسی و نمادگرایی اجتماعی - سیاسی در شعر شاعران معاصر.
۲. بررسی سبک سمبولیسم در خانه‌های مشروطه تبریز.

سؤالات پژوهش:

۱. سبک سمبولیسم چه کاربردی در اشعار شاعران دوره معاصر داشته است؟
۲. شاعران دوره معاصر بیان اعتراضی خویش چه نمادهایی را به کار گرفته و یا آفریده‌اند؟

کلیدواژه‌ها: اعتراض، سمبولیسم اجتماعی و سیاسی، شعر معاصر، نابسامانی اجتماعی.

مقدمه

بازنمود واقعیت اجتماعی - سیاسی و تعهد انسانی، همواره یکی از رسالت‌های ادبیات شمرده شده است؛ واقعیتی که اندیشه و احساس شاعر یا نویسنده را تحت تأثیر خویش قرار می‌دهد و در کنش - واکنشی متقابل، به حیات هنری او سمت و سویی خاص می‌بخشد. شاعری که به اجتماع تعهد دارد، به یقین در برابر نابسامانی‌ها واکنش نشان می‌دهد. کنش اجتماعی شاعر، گاه با گرایش او به نمادپردازی و بهره‌مندی وی از نمادهای گوناگون عام یا ابداعی، صورت می‌پذیرد. به گفته لالاند، فیلسوف فرانسوی، نماد نشانه‌ای عینی است که با وسایل طبیعی، چیزی غایب یا غیرقابل مشاهده را مجسم می‌کند [و] به‌زعم یونگ، فیلسوف و روان‌پزشک اهل سوئیس، نماد، بهترین تصویر ممکن، برای تجسم چیزی است که نسبتاً ناشناخته مانده است و نمی‌توان آن را به شیوه‌ای روشن‌تر بیان کرد (ر.ک: دلاشو، ۱۳۶۴: ۹)؛ این در حالی است که نماد، همواره از سطح و ظاهر کلمات عبور کرده، به باطن، حقیقت و عمق مفاهیم موجود در جامعه و احساس می‌پردازد؛ به‌کارگیری نماد بی‌گمان برآمده از زمینه‌ها و در پیوند با نیازهای آدمی است: نمادها در پیوند با نیازهای آدمی‌اند و نمادهای شاعرانه، همواره تجسم و بازتاب رازهای ناخودآگاه فردی و جمعی هر جامعه و تمدن انسانی است (ر.ک: زمردی: ۱۳۸۷: ۱۶). در دوره‌ی پهلوی دوم، شاعران به مثابه قشری تحصیل کرده، دل‌آگاه و برخوردار از عواطفی نیرومند، اعتراضات خویش را به گونه‌های مختلف بیان می‌کردند. شاعر عصر استبداد، از آنجا که مجال نمی‌یابد بی‌پرده، صریح و بدون ابهام، مناسبات ناعادلانه‌ی اجتماعی را آشکار سازد، لاجرم به‌گونه‌ای پوشیده و پنهان، با مخاطب خویش پیوند احساسی و اندیشگی برقرار می‌کند؛ هم از این‌رو است که به گفته یک پژوهنده، شعر سمبولیک دهه‌ی چهل «وسیله‌ی یک ارتباط مخفی و یک حرف زدن نامرئی راجع به مسائل حاد بود که فقط آنان که خاک میکده را کحل بصر ساخته بودند از آن سر در می‌آوردند» (لنگرودی، ۱۳۹۰: ۷۳۱). شاعر معترض و عاصی از وضعیت سیاسی و اجتماعی می‌کوشد در پس سمبل‌ها و نمادها و تمثیل‌هایش، فریاد اعتراض برآورد و به ایده‌آل‌ها و آرمان‌های خویش، که ایده‌آل مردم جامعه نیز هست، جامه‌ی عمل ببوشاند؛ بر این اساس سمبولیسم و نمادپردازی در این پژوهش، سمت و سویی اجتماعی و انقلابی می‌یابد و به نمادهای اجتماعی-سیاسی اعتراض، در شعر شماری از شاعران: نیما، اخوان، شاملو، فرخزاد و شفیعی کدکنی می‌پردازد.

دیدگاه شاعران، در هر برهه‌ی تاریخی، تحت تأثیر تحولات سیاسی و اجتماعی‌ای است که در هر دوره به وقوع می‌پیوندد؛ تحولاتی که به انحاء گوناگون، آشکار و ناآشکار، بر گونه‌ی نگرش و سبک سرایش شاعران تأثیر می‌گذارد. ادبیات سمبولیک در ایران، به مثابه‌ی گونه‌ای از ادبیات متعهد و مسئول، خود نمودی از همین سازوکار فکری و اجتماعی است؛ ادبیاتی که شناخت سمبول‌ها و نمادهای آن، بدون آگاهی از وضعیت سیاسی و اجتماعی امکان‌پذیر نیست. با انقلاب مشروطه و روی دادن تحولات اجتماعی، سیاسی و اقتصادی، ادبیات فارسی نیز تحت تأثیر این تحولات، دگرگون گردید و بدین گونه، دگرگونی شیوه‌ی زیست و تغییر در نوع نگرش، ادبیاتی نوین را پدید آورد. در این دوره مهم‌ترین تحول مفهومی، دست‌یابی شاعران به بینش اجتماعی است؛ برآیند دستیابی به چنین بینشی، در پیش گرفتن موضعی انتقادی - اعتراضی نسبت به اوضاع جامعه بود و بدین ترتیب، انتقاد و اعتراض، چونان شاخصه‌های اصلی شعر

دوره‌ی مشروطه نمودار گردید. پس از مشروطه، نیما، همچنان که گروهی از شاعران: اخوان، شاملو، فرخزاد و شفیعی کدکنی، توانستند از تنگناهای هیجانانگیز شخصی برهند و شعر خویش را به عرصه‌ای برای طرح خواسته‌های مردمی و عواطف اجتماعی تبدیل نمایند. پیدایش جریان سمبولیسم اجتماعی و گرایش شاعران به کاربست نمادهای شاعرانه، بازتاب همین شرایط اجتماعی است. جستار پیش رو به عملکرد سمبولیسم اجتماعی در اعتراض به اوضاع نابسامان جامعه در شعر شاعران نام برده خواهد پرداخت.^۱

نگارندگان در جستجوی خویش، تاکنون هیچ مقاله‌ای را با عنوان این جستار پژوهشی نیافته‌اند؛ لیکن در زمینه‌ی ادبیات اعتراضی کتاب‌ها، پایان‌نامه‌ها و مقالات چندگانه‌ای نوشته شده است که در ذیل بدان‌ها اشاره می‌گردد: ناصر خسرو و ادب اعتراض (۱۳۸۵)، از علی محمد پشت‌دار. مؤلف این کتاب، سروده‌های ناصر خسرو، شاعر اسماعیلی مذهب سده‌ی پنجم را از منظر اعتراض مورد بررسی قرار داده، به تقسیم بندی موضوعی این اعتراضات پرداخته است. بررسی شعر اعتراض در ادبیات معاصر پارسی، از مرتضی سلطانی فرگی به راهنمایی دکتر ابوالقاسم رحیمی در دانشگاه سبزوار. پایان‌نامه‌ی یادشده، ارائه شده در هشت فصل، به گونه‌ای مشبع به مباحث و مسائلی گوناگون: عوامل انسانی و اجتماعی مؤثر در پیدایی اعتراض‌ها، چرایی کمبود و نبود اعتراض در شعر کلاسیک و نموده‌های گونه‌گون شعر اعتراضی در شعر شاعران معاصر پرداخته است. گونه‌های ادبیات اعتراض در شعر دوره‌ی دوم پهلوی (۱۳۹۱) از مینو محمدی به راهنمایی دکتر قهرمان شیری محمدی. پایان‌نامه‌ی مذکور، با پرداختن به ادبیات شکست و گریز و انواع آن، ادبیات مبارزه و ستیز را از منظر گونه‌شناسی مورد بررسی و تحلیل قرار می‌دهد. مقاله‌ی «چشم‌انداز آزادی و ادب اعتراض در شعر فارسی» (۱۳۸۹)، از علی محمد پشت‌دار. مقاله‌ی مزبور با پرداختن به سروده‌های گروهی از شاعران نشان می‌دهد که چگونه این شاعران، عناصر ارزشمندی چون عدالت، شجاعت، عفت و... را ستایش کرده و از سوی دیگر هرگونه ناراستی چون ظلم و ستم، فسق و فجور و... را تقبیح نموده‌اند. روش پژوهش در این جستار، با توجه به موضوع آن، توصیفی - تحلیلی و بر مبنای داده‌های کتابخانه‌ای است.

۱-بدیهی است که پژوهنده در شعر شاعران نام برده، با گونه‌های دیگر شعری نیز مواجه می‌گردد.

نتیجه‌گیری

ادبیات، به مثابه‌ی نهادی اجتماعی - فرهنگی از محیط پیرامونی و مناسبات گوناگون اجتماعی، سیاسی و... تأثیر می‌پذیرد. شعر اجتماعی با گرایش سمبولیستی، گسترده‌ترین و معروف‌ترین جریان شعر معاصر است؛ شعری که به عنوان یکی از زیر شاخه‌های ادبیات مبارزه و ستیز، به شیوه‌ای غیرمستقیم و ناآشکار، به بیان اعتراض و عصیان شاعر علیه وضعیت حاکم می‌پردازد. سمبولیسم اجتماعی و انقلابی در ایران محصول دوره‌ی دوم حکومت پهلوی بعد از کودتای ۲۸ مرداد، در سال ۱۳۳۲ بود. دوران اوج این گرایش شعری، در فاصله‌ی یک دهه پس از کودتا است. پیوندی وثیق و استوار در میانه‌ی نوع نگرش و تفسیر شاعر معاصر از یک سو و شعر سمبولیک - اجتماعی از دیگر سو وجود دارد. نیما شاخص‌ترین شاعر نو گرای معاصر، به گونه‌ای برجسته و نیرومند به طرح نمادهای گوناگون در راستای پرداختن به مسائل سیاسی و اجتماعی خویش می‌پردازد. پرورش روستایی و خصلت‌های برآمده از این پرورش به انحاء گوناگون در نماد پردازی او تجلی یافته است: شب، سیولیشه، باد، ققنوس، مرغ آمین و داروگ و... نمونه‌هایی از نمادهای اجتماعی - سیاسی نیما به شمار می‌آیند.

اخوان به مثابه‌ی یکی از ادامه دهندگان شاخص و برجسته‌ی سنت شعری نیما، همچون نیما، گاه با نمادهای طبیعی: باغ، آسمان، باد، باران و... و زمانی با نمادهای اساطیری و ملی: پور دستان، رستم، پور فرخزاد و... و نیز نمادهای ابداعی: قاصدک و... به طرح مسائل سیاسی و اجتماعی پرداخته است. آنچه اخوان را در سنجش با دیگر شاعران مورد بررسی در حوزه‌ی سمبولیسم اجتماعی - سیاسی شاخص می‌نماید، گرایش نیرومند او به کاربرد نمادهایی برآمده از زمینه‌های اسطوره‌ای و ملی است. شاملو، چهره شاخص شعر سپید، شاعری اومانیست با گرایش‌های نیرومند سیاسی و اجتماعی است. آن چه در نماد پردازی شاملو در خور توجه است، کاربرد نمادهای مذهبی به ویژه نمادهای مسیحی در راستای اندیشه‌های اومانیستی و گرایش‌های فکری اوست. فروغ فرخزاد، شاعری با زبان و احساسی شدیداً تأثیر پذیرفته از زندگی شهری نیز در سروده‌های خویش نمادهای طبیعی، دینی - مذهبی و... را در راستای نگرش انتقادی خویش به کار گرفته است. شفیعی کدکنی در سنجش با دیگر شاعران مورد بررسی، افزون بر توانمندی در سرایش، برخوردار از آگاهی‌های بسیار ادبی، فرهنگی، تاریخی و... است. با هم آیی این دو ویژگی (آگاهی گسترده‌ی ادبی و توان شاعری)، سروده‌های شفیعی را، بسیار توانمند و تأثیرگذار نموده است، تا آن جا که سروده‌های او، به گونه‌ای گسترده تجلی گاه نمادهای گوناگونی اعم از نمادهای طبیعی: باران، جوی، چشمه، دریا، نسیم، گل و... ملی - اساطیری: جابلسا، جابلقا، ققنوس و...، دینی و مذهبی: سلیمان، عصا و... ابداعی: طوقی و... گردیده است. بررسی عناصر کالبدی و تزئیناتی در خانه‌ی مشروطه قاجار نیز حاکی از کاربست نمادهای طبیعی چون نور و نمادهای انسانی چون مجسمه است که این خانه را به سمبل مبارزه با استبداد تبدیل کرده‌اند.

منابع

کتاب‌ها

- قرآن کریم. (۱۳۷۴). ترجمه و توضیحات بهاء‌الدین خرمشاهی. تهران: نیلوفر و جامی.
- آشوری، داریوش. (۱۳۸۴). شعر و اندیشه. تهران: مرکز.
- اخوان ثالث، مهدی. (۱۳۷۸). آخر شاهنامه. تهران: مروارید.
- اخوان ثالث، مهدی. (۱۳۷۹). از این اوستا. تهران: مروارید.
- اخوان ثالث، مهدی. (۱۳۸۳). زمستان. تهران: مروارید.
- ابراهیم تبار، ابراهیم. (۱۳۹۵). «تحلیل ساختاری "میراث" اخوان ثالث». فصلنامه پژوهش‌های ادبی. شماره ۵۳. صص ۳۲-۹.
- امید علی، حجت. (۱۳۹۲). «نمادپردازی در چند شاعر و مقایسه آنها با هم». فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی. شماره ۱۹. صص ۲۰۴-۱۸۹.
- براهنی، رضا. (۱۳۷۱). طلا در مس. ج ۱. تهران: نویسنده.
- بشردوست، مجتبی. (۱۳۷۹). زندگی و شعر محمدرضا شفیعی کدکنی در جستجوی نیشابور. تهران: ثالث.
- بلعمی، ابو علی. (۱۳۸۶). تاریخ بلعمی. تصحیح ملک الشعرا بهار و محمد پروین گنابادی. تهران: هرمس.
- پورنامداریان، تقی. (۱۳۸۱). خانه‌ام ابری است. تهران: سروش.
- تبریزی، محمد حسین. (۱۳۶۲). برهان قاطع. به اهتمام محمد معین. تهران: امیرکبیر.
- حسین پور چافی، علی. (۱۳۹۰). جریان‌های شعری معاصر فارسی از کودتا انقلاب. تهران: امیرکبیر.
- دستغیب، عبدالعلی. (۱۳۷۳). نقد آثار احمد شاملو. تهران: آروین.
- دلا شو، م. لوفلر. (۱۳۶۴). زبان رمزی افسانه‌ها. ترجمه جلال ستاری. تهران: طوس.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۸۶). امثال و حکم. تهران: مرکز.
- روزبه، محمدرضا. (۱۳۸۹). شعر نو فارسی. تهران: حروفیه.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۸). آشنایی با نقد ادبی. تهران: سخن.
- زمردی، حمیرا. (۱۳۸۷). نمادها و رمزهای گیاهی در شعر فارسی. تهران: زوار.

سالمیان، غلامرضا؛ محمد، آرتا و حیدری، دنیا. (۱۳۹۱). «بررسی تطبیقی دلالت معنایی نمادها در ادبیات کلاسیک و اشعار احمد شاملو». فصل نامه زبان و ادبیات پارسی. شماره ۷۳. صص ۶۷-۹۸.

سپهری، سهراب. (۱۳۸۵). هشت کتاب. تهران: طهوری.

ستاری، جلال. (۱۳۷۹). مدخلی بر رمز شناسی عرفانی. تهران: مرکز.

سیاهپوش، حمید. (۱۳۷۶). یادنامه فروغ فرخزاد. زنی تنها. تهران: نگاه.

شاملو، احمد. (۱۳۸۲). مجموعه‌های آثار. تهران: نگاه.

شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۵). آیینهای برای صداها. تهران: سخن.

شفیعی کدکنی، محمدرضا. ۱۳۸۶. هزاره دوم آهوی کوهی. تهران: سخن.

شمیسا، سیروس. (۱۳۶۶). فرهنگ تلمیحات. تهران: میترا.

شمیسا، سیروس. ۱۳۷۶. بیان. تهران: فردوس.

شمیسا، سیروس. ۱۳۷۷. فرهنگ اشارات ادبیات فارسی. تهران: فردوس.

شهیدی، سید جعفر. (۱۳۶۵). «شعر و اثر آن در اجتماع». فصلنامه رشد و ادب فارسی. شماره ۲. صص ۱۰-۶.

عالی عباس آباد، یوسف. (۱۳۸۹). «تحلیل ساختاری شعر اسطوره‌ای. معراج نامه شفیع کدکنی». فصلنامه تخصصی پیک نور. شماره ۲. صص ۱۵۵-۱۳۲.

عهد جدید. (۱۳۸۷). ترجمه پیروز سیار. تهران: نی.

عهد عتیق. (۱۳۹۷). ترجمه پیروز سیار. تهران: نی و هرمس.

فتوحی، محمود (۱۳۸۶). بلاغت تصویر. تهران: سخن.

فرخزاد، فروغ. (۱۳۷۹). دیوان اشعار. تهران: مروارید.

فطوره‌چی شبستری، اکرم؛ گری سرای، نازیلا. (۱۳۹۵). «نقد و بررسی احیای خانه مشروطه (خانه کوزه کنانی) از دیدگاه مبانی نظری مرمت بناها و بافت‌های تاریخی»، چهارمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در عمران، معماری و شهرسازی.

فیروزی، حسن؛ اسماعیل پور، ابوالقاسم و وفایی، عباسعلی. (۱۳۹۸). «تحلیل نمادهای شعر پایداری در اشعار احمد شاملو». دانشگاه شهید باهنر کرمان. شماره ۲۰. صص ۱۵۴-۱۳۱.

کسایی مروزی، ابوالحسن. (۱۳۶۸). کسایی مروزی، زندگی، اندیشه و شعر او. تحقیق و تألیف محمد امین ریاحی. تهران: طوس.

کی نژاد، محمدعلی؛ شیرازی، محمدرضا. (۱۳۸۹). «خانه‌های قدیمی تبریز»، فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران، تهران: مؤسسه تألیف و ترجمه نشر آثار هنری.

لنگرودی، شمس. (۱۳۹۰). تاریخ تحلیلی شعر نو. تهران: مرکز.

محمدی آملی، محمد رضا. (۱۳۷۹). آواز چگور. تهران: ثالث.

محمدی، محمد حسین. (۱۳۷۴). فرهنگ تلمیحات شعر معاصر. تهران: میترا.

معمار، داریوش. (۱۳۸۹). «تفریق جمعی تحلیل آثار ۱۳ نو پرداز از نیما تا امروز». تهران: نگاه.

مناجاتی، علیرضا. (۱۳۸۹). اومانیسیم در اشعار شاملو و فدریکوگارسیا لورکا. پایان نامه ارشد دانشگاه آزاد واحد علوم و تحقیقات تهران. به راهنمایی ناصر حسینی.

ناصری، ناصر؛ یوسفی، لعیبا. (۱۳۹۶). «جاودانگی و نامیرایی در اسطوره‌های شاملو»، فصلنامه ادبیات عرفانی اسطوره شناختی. شماره ۴۱. صص ۲۹۸-۲۶۵.

وارنر، رکس. (۱۳۸۹). دانشنامه اساطیر جهان. برگردان ابوالقاسم اسماعیل پور. تهران: اسطوره.

یوشیج، نیما. (۱۳۶۸). درباره شعر و شاعری. گرد آوری و تدوین سیروس طاهباز. تهران: دفترهای زمانه.

یوشیج، نیما. (۱۳۷۱). مجموعه کامل اشعار. تهران: نگاه.